

УДК 930.23(470):334.75.,18/19”

DOI: 10.12958/2227-2844-2021-9(347)-38-60

Забудкова Ольга Андріївна,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України

ДЗ „Луганський національний університет

імені Тараса Шевченка”, м. Старобільськ, Україна.

olga3405@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-0289-5317>

ІСТОРИОГРАФІЯ МОНОПОЛІЗАЦІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Ознакою сучасного етапу формування постіндустріального суспільства є процес фінансово-економічної глобалізації, який сягає своїм корінням кінця ХІХ – початку ХХ ст.. У цей час панівне становище в господарстві розвинених країн посідає монополія – угода кількох підприємств про спільні дії щодо обмеження конкуренції. Виникнувши в провідних капіталістичних державах, монополістичні тенденції швидко поширюються й у країнах наздоганяючої модернізації, зокрема в Російській імперії, де вже на початку ХХ ст. функціонувало кілька промислових монополій переважно у вигляді синдикатів. Той факт, що в зазначений час до складу Російської імперії входила більша частина території України, посилює актуальність проблеми для нашої країни.

Нова форма організації виробництва та капіталу одразу привернула увагу дослідників. Зростання ж впливу монополістичних об’єднань спочатку на національних, а пізніше й на світовому ринку зробило його вивчення необхідним не лише з теоретичного, а й з практичного погляду. Це зумовило появу значної кількості літератури в різних галузях, насамперед в економіці та праві, а пізніше в економічній історії. Втім, переважна більшість спроб дослідити тему є переважно розвідками радянської доби, що базувались на положеннях марксистсько-ленінізму й основну увагу приділяли негативним проявам діяльності синдикатів, розглядаючи їх як прояв кризи капіталізму перед його неминучим падінням. Тож виникає потреба проаналізувати наявну зараз історіографію з проблеми для з’ясування її поточного стану, що й стало метою статті. У майбутньому це дозволить продовжити вироблення нових підходів до розуміння не лише проблем монополізації, а й всього капіталістичного етапу розвитку економіки Російської імперії.

Історіографія питання монополізації промисловості Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. неодноразово ставала

предметом дослідження істориків як у вигляді короткого аналізу історіографічної бази окремих статей, монографій і дисертацій (зокрема й нашої (Забудкова, 2018)), так і вигляді окремих досліджень. Першою спробою аналізу радянської історіографії пробелм імперіалізму, в контексті якої розглядалися й питання монополізації, була монографія К. М. Тарновського (1964), яка узагальнювала доробок радянських істориків з 1917 по 1962 рр. Робота створювалася в умовах гострої дискусії щодо передумов „Жовтневої революції” (т. зв. „новий напрям”, про який йтиметься нижче), де питання монополій посідає важливе місце. Ця дискусія та її наслідки були детально проаналізовані В. В. Полікарповим у декількох статтях, які пізніше були вміщені в збірці автора (2008). Останніми ж роками було видано низку статей, які дають аналіз або історіографії монополізації загалом (Фельдман, 2003а), або окремим її аспектам (Шебаніц, 2009; Рукосуев, 2019; Барышников, 2021). Як бачимо, найбільшу увагу було приділено аналізу радянської історіографії. Імперське та сучасне історіописання з проблеми вивчено значно менше. Тож тема потребує подальшого вивчення, враховуючи великий масив історичної літератури, яка була створена та створюється в наш час та різні підходи, які використовують її автори.

Осмилення причин і наслідків виникнення монополій у Російській імперії на теоретичному рівні розпочалося паралельно з їхнім розвитком. При цьому серед усього доробку історичної науки щодо проблеми варто виділяти дослідження, безпосередньо присвячені діяльності монополій наприкінці XIX – на початку XX ст., а також узагальнювальні праці історико-економічного напрямку. Це передусім дослідження українських і російських науковців. Зауважимо, що переважна більшість робіт несе на собі відбиток політичної та ідеологічної ситуації, у яких їх було написано, тому відповідно до усталеної періодизації виділяємо три етапи в історії вивчення монополій у промисловості: імперський, радянський і сучасний періоди.

Аналізуючи роботи імперського періоду (кінець XIX ст. – 1917 р.), звернімо увагу, що вони мали не лише теоретичний, а й практичний характер – автори розглядали монополії з погляду економічного та правового регулювання. Спираючись на дослідження процесу монополізації в Європі, науковці створили теоретичні роботи, у яких відбито різні підходи до розуміння причин походження та еволюції об’єднань у промисловості. Однією з перших було видано в 1895 р. працю відомого економіста, професора Московського університету І. Янжула „Промышленные синдикаты или предпринимательские союзы для регулирования производства преимущественно в Соединенных Штатах Америки” (1895), що стала результатом спеціального відрядження автора до США з метою вивчення монополій. Вона містить інформацію не лише про промисловість указаної країни, але й Західної Європи та Російської імперії.

З поширенням монополістичних союзів і створенням перших синдикатів у промисловості до вивчення проблеми долучалося дедалі більше вчених, дослідження яких мали не лише теоретичний характер, а й спиралися на конкретні приклади розвитку монополій у різних галузях промисловості Російській імперії. Значну кількість робіт присвятив вирішенню цих проблем професор Московського університету Й. Гольдштейн (1912; 1913). Учений перераховує близько сотні відомих йому монополістичних угод (Гольдштейн, 1912, с. 29–30), наводить цікаві відомості про деякі із синдикатів, однак інформації про більшість названих союзів не надає, як і не вказує джерел отриманої інформації.

Загалом питання про сутність і напрямки діяльності монополій було одним із центральних в імперській історіографії. Серед інших виділимо роботу О. Рафаловича „Промышленные синдикаты за границей и в России” (1904), у якій автор висвітлює процес монополізації в Російській імперії порівняно з промислово розвиненими країнами. Багато фактичного матеріалу про діяльність синдикатів подають у своїх дослідженнях Л. Кафенгауз (1910), І. Глівіц (1911) та С. Загорський (1914). Робота Л. Кафенгауза „Синдикаты в русской железной промышленности” (1910) є цінною тим, що автор не лише використав документи монополій у процесі її підготовки, але й додав деякі з них як додаток. І. Глівіц (1911), який входив до керівного складу синдикату „Продамет”, у своїй розвідці наводить багато цікавих відомостей про внутрішній стан справ монополій у металургії. С. Загорський (1914), використовуючи матеріали періодичної преси, зробив спробу детально вивчити окремі монополістичні союзи. І хоча його відомості щодо їхньої організації, складу та діяльності не завжди точні, цю роботу, яка була однією з перших спроб систематичного вивчення синдикатів, слід відзначити.

Ще однією темою, що цікавила дослідників, було правове становище монополій, яке не було чітко визначено в тогочасному законодавстві. Натомість учені неодноразово наголошували на негативних проявах їхньої діяльності та необхідності її юридичного упорядкування. Цим проблемам присвячено праці А. Камінки (1917), В. Синайського (1915) та інших. Цікавою є робота „К вопросу о законодательном регулировании синдикатов и трестов” (1910), оскільки її автор, управляючий синдикатом „Покривля” С. Фармаковський висловлює думку промисловців щодо цього питання.

До робіт імперського періоду вважаємо за доцільне долучити праці, створені й видані протягом перехідного етапу революції 1917–1921 рр. Серед них відзначимо доробок приват-доцента Харківського університету П. Фоміна. У дослідженні „Синдикаты и тресты” (1919) він подає визначення монополій, наводить їхні характеристики, з'ясовує причин виникнення й місце в економіці країни. Як спеціаліст із кам'яновугільної та металургійної промисловості, учений ілюструє його висновки численними прикладами з діяльності синдикатів у цій галузі.

Отже, цінність досліджень імперського часу, створених переважно економістами та юристами, полягає в тому, що їхні автори були свідками й безпосередніми учасниками всіх процесів. Більшість робіт цього періоду насичені статистичним матеріалом і мають описовий характер. Найчастіше глибокий історичний аналіз у них відсутній, а джерельна база є доволі слабкою, однак, незважаючи на це, саме вони заклали фундамент для подальшого вивчення проблеми.

З остаточним установленням радянської влади змінилися підходи до вивчення монополізації та всього періоду капіталістичного розвитку Російської імперії загалом. Панівною парадигмою в історичній науці стає марксистсько-ленінська з її класовим підходом, відповідно до якого будь-яку діяльність підприємців розглядали виключно з негативного боку. Втім помилково було б вважати, що радянська історіографія, визначивши власні орієнтири в перші десятиліття існування СРСР, надалі не змінювалася. Стосовно історії монополістичних об'єднань у промисловості в радянській історіографії варто виділяти три етапи: 1920-ті – середина 1950-х рр.; середина 1950-х – середина 1970-х рр.; середина 1970-х – 1980-ті рр.

Протягом 1920-х рр., коли ідеологічний диктат ще не набув тотального розмаху, історію монополій у Російській імперії продовжували вивчати в річищі дорадянських традицій і підходів. Найпомітнішою роботою цього періоду є дослідження Г. Циперовича „Синдикаты и тресты в дореволюционной России и в СССР” (1920), де автор, систематизувавши надбання імперських дослідників, подав повний аналіз історії монополістичних об'єднань. Його головною заслугою є висновок про закономірність формування монополістичного капіталізму в імперії, тоді як його попередники часто вбачали у створенні синдикатів стихійне й випадкове явище.

Протягом 1920–1930-х рр. визначальною в розробці проблематики стає дискусія про роль іноземного капіталу в розвитку економіки Російської імперії. Значною подією стала робота М. Ванага „Финансовый капитал в России накануне Мировой войны” (1925), де останній визначено як дочірній, цілком залежний від іноземного. Виникла й набула поширення теза про напівколоніальний характер економіки імперії, де „система російського монополістичного капіталізму являла собою не відокремлену систему, а ланку в ланцюгу більш розвинених монополістичних систем Західної Європи” (с. 151).

Цю тезу було закріплено у виданому в 1938 р. „Кратком курсе истории ВКП(б)” (*История Всесоюзной*, 1938), автори якого обстоювали ідею про відсталість Російської імперії та її залежність від іноземних капіталів. До середини 1950-х рр. така думка була панівною в розумінні монополій радянською історіографією, саме її використовував П. Лященко в другому томі його фундаментальної праці „История народного хозяйства СССР. Капитализм” (1952).

З початком 1950-х рр. відбувається повернення фокусу уваги до історії капіталізму в Російській імперії. Обговорення проблеми монополізації розвивалося в межах питання про рівень розвитку капіталізму загалом. До наукового обігу вводять значний фактичний матеріал, що давало можливість дійти нових висновків і щодо становища капіталізму загалом, і щодо місця в ньому монополістичного капіталу. Учені відмовилися від тези про дочірнє походження монополій, що сприяло активізації розробки цього питання. Поступово уявлення про слабкість монополізації промисловості та залежний характер капіталізму змінюється думкою про виникнення в Російській імперії на початку ХХ ст. необхідних передумов побудови соціалізму внаслідок формування найвищої стадії капіталізму – імперіалізму.

Активним розробником ідеї про високий рівень монополізації промисловості Російської імперії як ознаки кризи капіталізму, а отже, і закономірності й невідворотності соціалістичної революції, був А. Сидоров. В очолюваному ним протягом 1953–1959 рр. Інституті історії Академії наук СРСР склалася потужна група вчених, які спеціалізувалися на економічній історії початку ХХ ст. (М. Гефтер, В. Бовикін, П. Волобуєв та ін.). Їхні роботи зазначеного часу заклали розуміння монополій як прояву існування в Російській імперії „передового промислового та фінансового капіталізму”, який не поступався розвинутих країнам Заходу (Волобуєв, 1956, 1959; Гефтер, 1951, 1954).

У цей період було започатковано систематичне вивчення архівних матеріалів, дослідження монополістичних тенденцій в окремих регіонах і галузях промисловості. Синдикати в Російській імперії ставали предметом аналізу як в спеціальних розвідках (Цукерник, 1955; Крупина, 1956; Потолов, 1958; Нетесин, 1961), так і в складі праць, присвячених окремим галузям промисловості (Бакулев, 1953, 1955; Крузе, 1959; Лаверычев, 1963; Каменецкая, 1965).

Значну увагу було приділено взаємодії влади з монополістичними об'єднаннями, зокрема переростанню на початку ХХ ст. монополістичного капіталізму в державно-монополістичний, тобто об'єднанню сили монополістів і державної влади, яке, за В. Леніним (1969), створювало всі умови для переходу до соціалістичного ладу через революцію (с. 193) Спираючись на ці положення, історики дійшли висновку про вичерпаність напередодні 1917 р. державно-монополістичного капіталізму, який досягнув його „заключної стадії” (Крупина, 1956; Волобуєв, 1959).

У цей час виходить кілька монографій, спеціально присвячених розвитку монополій. У дослідженні Д. Шполянського (1953) розглянуто проблеми синдикування в металургійній, вугільній і залізородній промисловості Південного промислового району, конкурентної боротьби між металургійними синдикатами тощо. У 1959 р. А. Цукерник уперше

здійснив спробу комплексно висвітлити історію „Продамету”. Він, зокрема, виявив та опублікував контрагентський договір синдикату 1902 р. щодо листового заліза, з монополізації збуту якого „Продамет” розпочав його діяльність .

Своєрідним підсумком дослідження монополістичних об’єднань стала робота Я. Лівшина „Монополии в экономике России” (1961), у якій розглянуто питання концентрації та централізації капіталу й виробництва, періодизації монополізації, кількості монополій та їхніх форм, відносини монополістичних союзів і влади. Незважаючи на деякі неточності в кількісних показниках і роках діяльності монополій, робота зберігає важливе значення дотепер.

Разом з тим, у 1960–1970-х рр. навколо вже згадуваної „школи Сидорова” склалася група істориків так званого „нового напрямку”. Не відкидаючи ленінських підходів, вони наполягали, що „не можна виводити Жовтневу революцію безпосередньо із зрілості російського капіталізму” (*Академик П. В. Волобуев, 2000, с. 35*). Головною особливістю економіки імперії вони вважали її багатокладність, коли поряд із розвиненою промисловістю існували докапіталістичні відносини, пов’язані з феодално-кріпосницькими пережитками. З погляду „нового напрямку” синдикати в цей час досліджували Й. Гіндін, П. Волобуєв, К. Тарновський та ін. Окремо відзначимо науковий доробок Й. Гіндіна (1959, 1960, 1963, 1970), у якому ідеї „нового напрямку” проявилися найповніше. Його ґрунтовні дослідження, присвячені історії банківської справи та промисловості Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст., не лише значною мірою вплинули на розвиток радянської історіографії, але й не втрачають популярності в сучасній історичній науці.

Однак нові підходи зустріли спротив інших представників радянської науки. Постановою відділу історії АН СРСР у 1972 р., а також рішенням відділу науки ЦК КПРС у 1973 р. „новий напрям” було визнано ревізійністським, таким, що „ставить під сумнів перемогу капіталізму..., а тим самим – соціалістичний характер Жовтневої революції” (*Зырянов, 1995, с. 267*). Протягом 1970-х рр. учені зазнавали гострої критики, їхні публікації обмежували. Як непорушний показник зрілості Російської імперії для соціалістичної революції було закріплено тезу про те, що вона фактично не відставала від найрозвиненіших у промисловому відношенні країн щодо ступеня монополізації виробництва.

Протягом 1970–1980-х рр. дослідження з історії монополізації набувають комплексного характеру. Її аналіз посідав чільне місце в дослідженнях В. Бовикіна (1967, 1984). У двох монографіях, присвячених проблемі зародження й формування фінансового капіталу в Російській імперії, на основі значного статистичного й документального матеріалу він розглянув динаміку розвитку промисловості, процеси концентрації,

вплив іноземного капіталу, значну увагу приділивши історії утвердження монополій.

Продовжували вивчати державно-монополістичний капіталізм, що спонукало досліджувати взаємини буржуазії та влади в Російській імперії. В. Лаверичев (1963, 1974, 1982, 1988) у своїх монографіях, присвячених історії буржуазії в Російській імперії, приділяє увагу вивченню монополій, зокрема синдикатів. Повною мірою положення про державно-монополістичний капіталізм як матеріальну основу соціалізму автор розкрив у праці „Государство и монополии в дореволюционной России” (1982), однак його загальні висновки часто не збігаються з проміжними. Дослідник визнає нижчий рівень монополізації в імперії порівняно з західними країнами, незначну кількість монополій вищих форм, а також те, що напередодні Першої світової війни державно-монополістичне регулювання в Російській імперії так і не стало системою (с. 13–15, 21–22, 165). У роботі, присвяченій цим проблемам протягом війни, В. Лаверичев (1988) зазначає, що Особливі наради в цей час залишалися державними, але не державно-монополістичними органами (с. 165). Водночас у висновках він повторює тезу про значний розвиток державно-монополістичних інститутів протягом Першої світової війни як одну з передумов соціалістичної революції. Таке балансування між ідеологічними настановами та висновками, зробленими на конкретному матеріалі, є однією з характерних рис радянської історіографії.

Більш виваженими були присвячені провідним тенденціям торгово-промислової політики царського уряду дослідження Л. Шепелева (1981, 1987). У цей же час відбувається підготовка й захист дисертації С. Кушнірука (1984), у якій досліджено історію синдикату „Продвугілля”. Його висновки суперечили усталеним на той час уявленням про всесильність союзу, оскільки доводили, що його учасниками були підприємства з гіршими гірничотехнічними умовами діяльності, що зумовлювало вищу собівартість вугілля порівняно з конкурентами та відповідно нестійкість об’єднання. Установленню рівня прибутків впливових синдикатів „Продамет” та „Продвугілля” було присвячено дисертацію А. Сорокіна (1990).

Історії промислових синдикатів присвячено не лише суто історичні, а й джерелознавчі дослідження: Г. Наумова (1984) розглянула проблему внутрішньої організації діяльності синдикатів; маловивчене питання функціонування синдикатів протягом Першої світової війни дослідив А. Голіков (1991), проаналізувавши тогочасну пресу.

Безсумнівним досягненням радянської історичної науки було введення до наукового обігу значного масиву історичних джерел, присвячених історії монополізації промисловості. Дослідження цього періоду базувалися на архівних джерелах, матеріалах статистики, періодичних виданнях і роботах імперської доби. Крім того, саме в цих

роботах відбулося становлення власне історичного аналізу проблем монополізації промисловості. Водночас ідеологічні штампи, необхідність дотримуватися класового підходу та узгоджувати власні міркування з доробком класиків марксизму-ленінізму й панівним підходом до розуміння капіталістичного розвитку Російської імперії в той чи той період, призводили до упередженого та тенденційного характеру висновків. Ці вади, не зменшуючи значення наукового надбання радянської історіографії, викликають необхідність її критичного аналізу.

Після 1991 р. в роботах істориків пострадянського простору погляди на період, коли економіка Російської імперії розвивалася в умовах ринку й товарно-грошових відносин, поступово змінюються. Від різко негативної оцінки капіталістів як експлуататорів дослідники перейшли до відносно об'єктивного висвітлення ролі підприємців в економічному та суспільному житті імперії. Цей поворот стосується й оцінки діяльності синдикатів у промисловості.

У сучасній українській історіографії проблема монополізації в Російській імперії не була ще предметом спеціального дослідження до 2018 р., коли було захищено нашу дисертацію щодо створення та розвитку промислових монополій у вигляді синдикатів (Забудкова, 2018). Відзначимо також більш ранню статтю А. Маслова (2010), також присвячену питанню розвитку синдикатів у промисловості, якою автор актуалізував питання в українській історіографії, визначивши основні проблеми в межах зазначеної теми. Проблеми виникнення монополістичних об'єднань і політики самодержавства щодо них торкався також О. Шляхов (2015).

Загалом же проблеми монополізації промисловості в Російській імперії українські дослідники розглядали в межах комплексних праць, присвячених окремим галузям промисловості та соціально-економічній історії України кінця XIX – початку XX ст. Відзначимо дослідження Б. Кругляка „Внутренняя торговля России в конце XIX – начале XX в. (на материалах Украины)” (1992), у якій окремий розділ присвячено торговельній діяльності синдикатів. Крім того, загальна характеристика монополізації промисловості міститься в двотомній ґрунтовній роботі „Економічна історія України : історико-економічне дослідження” (2011). Створення й діяльність синдикатів у контексті модернізаційних процесів у Російській імперії розглянуто в монографії О. Шляхова (2010). О. Щербініна (2000) визначає вплив іноземних капіталів на монополізацію металургії та вуглевидобутку. Про роль і значення синдикатів протягом Першої світової війни йдеться в роботі О. Реєнта та О. Сердюка (2004). Серед останніх робіт виділимо монографію С. Мошенського (2014), де окремі питання монополізації висвітлено в контексті розвитку ринку цінних паперів імперії.

Проблему діяльності монополістичних об'єднань порушували й у дисертаціях, присвячених розвитку різних галузей промисловості

українських губерній наприкінці XIX – на початку XX століття (Довжук, 2004; Добров, 2008; Левицький, 2019). Деякі аспекти монополізації розглядають у своїх дисертаціях І. Жилєнкова (2016) та Л. Синявська (2015).

Як бачимо, вивченню діяльності синдикатів присвячено незначну кількість робіт вітчизняних істориків. Цілком логічно, що в них розглянуто переважно синдикати Південного та Південно-Західного промислових районів, які обіймали території українських губерній. Ураховуючи те, що саме тут було створено більшість більш-менш стійких синдикатів, цінність доробку українських вчених є значущою.

Сучасна зарубіжна історіографія представлена переважно роботами вчених Російської Федерації. Як і в Україні, на початку 1990-х рр. там відбувається зміна наукових підходів до вивчення питань, пов'язаних з економічним розвитком Російської імперії наприкінці XXI – на початку XX ст., однак і тут проблема монополізації промисловості опинилася в полі зору небагатьох істориків.

Грунтовну характеристику монополістичних процесів Уральського промислового району надала Л. Сапоговська (1993). Проаналізувавши значний фактичний матеріал, дослідниця робить висновок про тривалу еволюцію форм монополізації регіону та загалом Російської імперії, викликану збереженням значної кількості феодалних пережитків (с. 168). Над проблемами монополізації промисловості продовжував працювати А. Сорокін (1999а, 1999b). Різним аспектам історії монополізації присвячено роботи М. Фельдмана (2003b), В. Полікарпова (2008), В. Петухова (2003), О. А. Малютіної та Д. В. Соколова (2021) та ін. Крім того, проблеми розвитку промисловості й монополізації розглянуто в загальних роботах, присвячених різним аспектам економічного розвитку Російської імперії (*Предпринимательство*, 1997; *Опыт российских*, 2000; Сметанин, 2004).

Помітною подією на початку 2000-х рр. стали посмертні публікації праць радянських істориків. Протягом 2007 р. у журналі „Вопросы истории” було видано неопубліковану раніше роботу Й. Гіндіна „Государство и экономика в годы управления С. Ю. Витте”, де, серед іншого, розглянуто проблему створення перших монополій та зміни політики влади щодо них. Через кілька років було надруковано кілька розвідок уже згаданого В. Бовикіна (2003), зокрема останню монографію з його трилогії, присвяченої історії фінансового капіталу. У цій роботі помітна еволюція поглядів вченого, однак ідея про значний розвиток капіталізму й високий рівень монополізації промисловості залишається головною.

Суттєві зрушення в економіці Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. привертала увагу й дослідників з інших країн. У другій половині XX ст. було здійснено низку досліджень, які серед іншого зачіпали й процеси розвитку промисловості. Серед них варто

виділити роботи Дж. МакКея (1970), А. Мілворда та С. Соула (1977), Т. Оуена (1991), В. Пеетерса (2010) та ін.

Окремо відзначимо доробок американського вченого О. Гершенкрона (2015), автора концепції економічної відсталості Російської імперії. Він дійшов висновку, що відсутність передумов для індустріалізації та розвинутого сільського господарства призвела до слабкості економіки імперії, що стало основною причиною її падіння протягом Першої світової війни. Натомість інший американський історик П. Грегорі (2003) на основі статистичного аналізу структури й динаміки розвитку економіки доводив перебільшеність таких негативних оцінок.

Таким чином, вивчення монополізації промисловості Російської імперії розпочалося практично одночасно з виникненням перших монополістичних об'єднань. На першому, імперському, етапі синдикати ставали предметом дослідження переважно економістів та юристів, які прагнули вивчити це нове для країни явище не лише з теоретичною, а й з практичною метою. Монополії розглянуто з погляду економічного та правового регулювання їхньої діяльності в Російській імперії. Розвідки мали переважно публіцистичний характер, ґрунтувалися на різному за обсягом масиві джерел і потребують критичного ставлення під час роботи з ними. Радянська історіографія історії монополізації базувалася на панівній у той час марксистсько-ленінській парадигмі. У її розвитку вона пройшла три етапи, пов'язані з різним розумінням ролі монополій в економіці країни. Протягом 1920 – середини 1950-х рр. монополії розглядали як прояв напівколоніального характеру економіки Російської імперії та визнавали їх цілком залежними від іноземного капіталу. Винятком були створені в річищі імперських традицій роботи Г. Циперовича й П. Фоміна. З середини 1950-х рр. вивчення історії монополістичного капіталу набуває особливого розвитку, його розглядають у межах аналізу імперіалізму в Російській імперії як передумови встановлення соціалізму. Virізнялися з-поміж інших роботи істориків „нового напрямку” (Й. Гіндін, П. Волобуєв), які розробляли ідею про багатоукладність економіки імперії та перебільшення рівня зрілості капіталізму, але їхні висновки було засуджено, і протягом третього етапу (1970–1980-ті рр.) панівною стає теза про те, що монополізація промисловості Російської імперії не відставала від провідних країн, що стало однією з основних передумов соціалістичної революції. У сучасній вітчизняній і зарубіжній історіографії дослідники зосереджуються на об'єктивному переосмисленні місця монополій в економіці. При цьому в більшості робіт монополії розглядаються переважно в межах досліджень різних аспектів історії пізньої Російської імперії. Лише інколи вони стають предметом окремих розвідок (Л. Сапоговська, А. Сорокін). Серед українських дослідників проблеми варто відзначити О. Шляхова, який розглядає монополізацію промисловості українських губерній у контексті модернізаційних процесів у Російській імперії.

Загалом вивчення історіографії питань понополізації промисловості Російської імперії, зокрема й українських губерній, потребує подальшого вивчення. Особливо це стосується сучасного етапу її розвитку як на пострадянському просторі, так і за кордоном.

Список використаної літератури

- 1. Забудкова О. А.** Створення та розвиток синдикатів у промисловості Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Старобільськ, 2018. 252 с.
- 2. Тарновский К. Н.** Советская историография российского империализма. М. : Наука, 1964. 244 с.
- 3. Поликарпов В. В.** Цусима в советской историографии. *От Цусимы к Февралю. Царизм и военная промышленность к началу XX века.* М. : Индрик, 2008. С. 11–158.
- 4. Фельдман М. А.** Проблема монополизации промышленности России в 1900–1917 годах (историографический аспект). *Вестн. Челяб. ун-та. Сер. 1. История.* 2003а. № 1. С. 18–25.
- 5. Шибаніц Д. М.** Розвиток монополістичних об'єднань Донбасу на початку XX ст. у радянській історіографії. *Гілея.* Х., 2009. Спецвип. С. 159–167.
- 6. Рукосуев Е. Ю.** Советская историография об организациях предпринимателей в России в конце XIX – начале XX века. *Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Социально-гуманитарные науки.* 2019. Т. 19. № 2. С. 35–47.
- 7. Барышников М. Н.** Промышленные корпорации дореволюционной России в новейшей отечественной историографии (1990–2010-е годы). *Вестник Пермского университета. История.* 2021. № 2 (53). С. 57–72.
- 8. Янжул И. И.** Промысловые синдикаты или предпринимательские союзы для регулирования производства преимущественно в Соединенных Штатах Америки. СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1895. 459 с.
- 9. Гольдштейн И. М.** Синдикаты и тресты и современная экономическая политика. М. : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1912. Ч. 1 : Синдикаты, задачи торговой политики и будущая роль России. XX, 347 с.
- 10. Гольдштейн И. М.** Благоприятна ли русская действительность для образования синдикатов и трестов? М. : Тип. О. Л. Сомовой, 1913. 66 с.
- 11. Рафалович А. Л.** Промышленные синдикаты за границей и в России: их экон. и соц. значение. СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1904. 67 с.
- 12. Кафенгауз Л. Б.** Синдикаты в русской железной промышленности: к вопросу о концентрации производства в России. М. : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1910. 264 с.
- 13. Гливиц И. Б.** Железная промышленность в России. СПб. : Тип. т-ва п./ф. „Электро-тип. Н. Я. Стойковой”, 1911. 113 с.
- 14. Загорский С. О.** Синдикаты и тресты (Учение о капиталистических монополиях). СПб. : Типо-Литогр. „Братья Ревины”, 1914. 280 с.
- 15. Каминка А. И.** Основы предпринимательского права. Петроград : Петрогр. т-во печ. и изд. дела „Труд”, 1917. 345 с. URL : http://adhdportal.com/book_2546_chapter_19_13._Klassifikaija_predprinimatelskikh_sojuzov.html.
- 16. Синайский В. И.**

Договор предпринимательского союза (синдиката и треста). *Памяти профессора Г. Ф. Шершеневича : сб. ст. по гражданскому и торговому праву*. М. : Бр. Башмаковы, 1915. С. 1–13. **17. Фармаковский С. П.** К вопросу о законодательном регулировании синдикатов и трестов. СПб. : Типо-литогр. „Якорь”, 1910. 55 с. **18. Фомин П. И.** Синдикаты и тресты. Харьков : Союз, 1919. 110 с. **19. Цыперович Г. Р.** Синдикаты и тресты в дореволюционной России. Петроград, 1920. 210 с. **20. Ванаг Н. Н.** Финансовый капитал в России накануне Мировой войны: опыт ист.-экон. исслед. системы финансового капитала в России. Харьков : Пролетарий, 1925. 252 с. **21. История** Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. М. : Изд-во ЦК ВКП(б) „Правда”, 1938. 353 с. **22. Лященко П. И.** История народного хозяйства РСФСР : в 3 т. К. : Політвидав УРСР, 1952. Т. 2. 690 с. **23. Волобуев П. В.** Из истории синдиката „Продуголь”. *Ист. зап.* М., 1956. Т. 58. С. 107–144. **24. Волобуев П. В.** О государственно-монополистическом капитализме в России в 1917 г. (март–октябрь). *Вопр. истории*. 1959. № 9. С. 44–63. **25. Гефтер М. Я.** Из истории монополистического капитализма в России: (Сахарный синдикат). *Ист. зап.* М., 1951. Т. 38. С. 104–153. **26. Гефтер М. Я.** Борьба вокруг создания металлургического треста в России в начале XX в. *Ист. зап.* М., 1954. Т. 47. С. 124–148. **27. Цукерник А. Л.** Из истории синдиката „Кровля”. *Ист. зап.* М., 1955. Т. 52. С. 112–141. **28. Крупина Т. Д.** К вопросу о взаимоотношениях царского правительства с монополиями. *Ист. зап.* М., 1956. Т. 57. С. 144–184. **29. Потолов С. І.** Початок монополізації гірничої і гірничозаводської промисловості України в кінці XIX ст. *Укр. іст. журн.* 1958. № 2. С. 21–38. **30. Нетесин Ю. Н.** Синдикаты „Гвоздь” и „Проволока” (1903–1914 гг.). *Ист. зап.* М., 1961. Т. 70. С. 113–146. **31. Бакулев Г. Д.** Черная металлургия Юга России. М. : Гостехиздат, 1953. 247 с. **32. Бакулев Г. Д.** Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. М. : Гос. изд-во полит. лит., 1955. 672 с. **33. Крузе Э. Э.** Табачный и ниточный тресты (Из истории монополий в обрабатывающей промышленности России). *Из ист. имп-ма в России*. Вып. 1. М.; Л., 1959. С. 57–84. **34. Лаверычев В. Я.** Монополистический капитал в текстильной промышленности России (1900–1917 гг.). М. : Изд-во Моск. ун-та, 1963. 423 с. **35. Каменецкая И. М.** Возникновение монополий в свеклосахарной промышленности. *История СССР*. 1965. № 6. С. 110–121. **36. Ленин В. И.** Грозная катастрофа и как с ней бороться. *Полное собрание сочинений* : в 55 т. М. : Политиздат, 1958–1965. Т. 34. 1969. С. 151–199. **37. Шполянский Д. И.** Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России в начале XX века. М. : Изд-во АН СССР, 1953. 148 с. **38. Цукерник А. Л.** Синдикат „Продамет” : ист.-экон. очерк. 1902 – июль 1914 г. М. : Соцэргиз, 1959. 303 с. **39. Лившин Я. И.** Монополии в экономике России. М. : Наука,

1961. 448 с. **40. Академик П. В. Волобуев.** Неопубликованные работы. Воспоминания. Статьи / Г. Н. Севостьянов (отв. ред.). М. : Наука, 2000. 510 с. **41. Гиндин И. Ф.** Государственный банк и зеркальный синдикат. *Из истории империализма в России.* Вып. 1. Л., 1959. С. 85–99. **42. Гиндин И. Ф.** Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 гг.). М. : Госфиниздат, 1960. 415 с. **43. Гиндин И. Ф.** Политика царского правительства в отношении промышленных монополий. *Об особенностях империализма в России : сб. науч. ст.* М., 1963. С. 86–124. **44. Гиндин И.** Социально-экономические итоги развития российского капитализма и предпосылки революции в нашей стране. *Свержение самодержавия : сб. ст.* М. : Наука, 1970. URL : <http://saint-juste.narod.ru/gindin.html>. **45. Зырянов П. Н.** „Школа Сидорова“: Воспоминания младшего современника. *Acta Slavica Japonica.* Т. XIII. Саппога. 1995. С. 256–271. **46. Бovyкин В. И.** Зарождение финансового капитала в России. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1967. 295 с. **47. Бovyкин В. И.** Формирование финансового капитала в России. М. : Наука, 1984. 287 с. **48. Лаверычев В. Я.** Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861–1900 гг. М. : Мысль, 1974. 252 с. **49. Лаверычев В. Я.** Государство и монополии в дореволюционной России. М. : Мысль, 1982. 200 с. **50. Лаверычев В. Я.** Военный государственно-монополистический капитализм в России. М. : Наука, 1988. 335 с. **51. Шепелев Л. Е.** Царизм и буржуазия во второй половине XIX в. Л. : Наука, 1981. 275 с. **52. Шепелев Л. Е.** Царизм и буржуазия в 1904–1914 гг. Проблемы торгово-промышленной политики. Л. : Наука, 1987. 272 с. **53. Кушнирук С. В.** Синдикат „Продуголь“ (1906–1914 гг.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. М., 1984. 229 с. **54. Сорокин А. К.** Прибыли акционерно-паевых предприятий России в условиях монополизации промышленности (1900–1913 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 „Отечественная история“. М., 1990. 24 с. **55. Наумова Г. Р.** Российские монополии (Источниковедческие проблемы). М. : Изд-во МГУ, 1984. 122 с. **56. Голиков А. Г.** Российские монополии в зеркале прессы: (газеты как источник по истории монополизации промышленности). М. : Изд-во МГУ, 1991. 203 с. **57. Маслов А. О.** Деякі питання синдикування української промисловості в кінці XIX – на початку XX ст. *Історія народного господарства та економічної думки України. Міжвід. зб. наук. пр.* К., 2010. Вип. 37–38. С. 170–179. **58. Шляхов О. Б.** Виникнення монопольних об'єднань у промисловості українських губерній Російської імперії та політика щодо них самодержавства. *Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Сер. : Історія та археологія.* 2015. Т. 23. Вип. 23. С. 81–92. **59. Кругляк Б. А.** Внутренняя торговля в России в конце XIX – в начале XX века. На материалах Украины. Самара : Изд-во „Самарский университет“, 1992. 192 с. **60. Економічна історія України : іст.-екон. дослідження : в 2 т. / ред. рада : В. М. Литвин**

(голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць, та ін. К. : Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с.

61. Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія. Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. 244 с. **62. Щербініна О. В.** Іноземний капітал. Донецьк : Донбас, 2000. 256 с. **63. Рєєнт О. П., Сердюк О. В.** Перша світова війна і Україна. К. : Генеза, 2004. 480 с. **64. Мошенский С. З.** Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи. London : Xlibris, 2014. 503 с. **65. Довжук І. В.** Роль важкої промисловості Донбасу в розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2004. 427 с. **66. Добров Е. В.** Розвиток вугільної промисловості Донбасу в умовах капіталістичної модернізації Росії : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2008. 208 с. **67. Левицький В. О.** Розвиток легкої промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Тернопіль, 2019. 713 с. **68. Жилєнкова І. М.** Зовнішня торгівля українських губерній Російської імперії в контексті інтересів аграрно-промислового капіталу (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. К., 2016. 519 с. **69. Синявська Л. І.** Важка промисловість Сходу і Півдня України під час Першої світової війни : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. К., 2015. 471 с. **70. Сапоговская Л. В.** Горнозаводская промышленность Урала на рубеже XIX–XX веков (к характеристике процессов монополизации). Екатеринбург : Банк культурной информации, 1993. 194 с. **71. Сорокин А. К.** К вопросу о монополизации промышленности в России в начале XX в. *Россия на рубеже XIX–XX веков : материалы науч. чтений памяти проф. В. И. Бовыкина*. М., 1999а. С. 178–185. **72. Сорокин А.** Монополизация российской угольной промышленности. *Экономическая история. Ежегодник*. 1999. М., 1999б. С. 262–288. **73. Фельдман М. А.** О противоречиях в оценке процесса монополизации в России начала XX в. *Вопр. истории*. 2003б. № 9. С. 108–117. **74. Петухов В. Н.** История возникновения объединений предпринимателей в России: Правовые аспекты. *Бизнес. Менеджмент. Право*. 2003. № 3. URL : http://www.bmpravo.ru/show_stat.php?lang=ru&stat=209. **75. Малютин О. А., Соколов Д. В.** Участие Правительствующего сената Российской империи в борьбе с монополиями в начале XX века. *Историко-правовые проблемы: Новый ракурс*. 2021. № 1. С. 59–70. **76. Предпринимательство** и предприниматели России. От истоков до начала XX века / редкол. : В. И. Бовыкин и др. М., 1997. 344 с. **77. Опыт** российских модернизаций XVIII–XX века / отв. ред. В. В. Алексеев. М. : Наука, 2000. 246 с. **78. Сметанин С. И.** История предпринимательства в России. М. : Палеотип; Логос, 2004. URL : http://statehistory.ru/books/S-I--Smetanin_Istoriya-predprinimatelstva-v-Rossii/. **79. Гиндин И.** Государство и экономика в годы управления С. Ю. Витте. *Вопр. истории*. 2007. № 7-9.

- 80. Бовыкин В. И.** Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны. М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2001. 320 с.
- 81. McKay J. P.** *Pioneers for Profit. Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization. 1885–1913.* Chicago; London : University of Chicago Press, 1970. 456 p.
- 82. Milward A. S., Saul S. B.** *The Development of the Economics of Continental Europe. 1850–1914.* Cambridge, MA : Harvard University Press, 1977. 555 p.
- 83. Owen T.** *The corporation under Russian law, 1800–1917. A study in tsarist economic policy.* Cambridge, 1991. 260 p.
- 84. Пеетерс В.** Сталь у степу. К. : Посольство Бельгії, 2010. 104 с.
- 85. Гершенкрон А.** Экономическая отсталость в исторической перспективе. М. : Издат. дом „Дело” РАНХиГС, 2015. 536 с.
- 86. Грегори П.** Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX в.). Новые подсчеты и оценки. М. : РОССПЭН, 2003. 253 с.

References

- 1. Zabudkova, O. A.** (2018). *Stvorennia ta rozvytok syndykativ u promyslovosti Rosiiskoi imperii naprykintsi XIX – na pochatku XX st.* [Establishment and development of syndicates in the industry of the Russian Empire at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century]. *Candidate's thesis.* Starobilsk [in Ukrainian].
- 2. Tarnovskij, K. N.** (1964). *Sovetskaya istoriografiya rossijskogo imperializma* [Soviet historiography of Russian imperialism]. M.: Nauka [in Russian].
- 3. Polikarpov, V. V.** (2008). *Cusima v sovetskoj istoriografii.* [Tsushima in Soviet historiography.]. *Ot Cusimy k Fevralyu. Carizm i voennaya promyshlennost' k nachalu XX veka – From Tsushima to February. Tsarism and the military industry by the beginning of the twentieth century.* (pp. 11-158). M.: Indrik [in Russian].
- 4. Fel'dman, M. A.** (2003a). *Problema monopolizacii promyshlennosti Rossii v 1900–1917 godah (istoriograficheskiy aspekt)* [The problem of monopolization of Russian industry in 1900–1917 (historiographic aspect)]. *Vestn. Chelyab. un-ta. Ser. 1. Istorija – Chelyabinsk University Bulletin. Ser. 1. History, 1,* 18-25 [in Russian].
- 5. Shebanits, D. M.** (2009). *Rozvytok monopolistychnykh obiednan Donbasu na pochatku XX st. u radianskii istoriografii* [Development of monopolistic associations of Donbass in the early twentieth century in Soviet historiography]. *Hilea – Gilea, Spetsvyp.,* 159-167 [in Ukrainian].
- 6. Rukosuev, E. Yu.** (2019). *Sovetskaya istoriografiya ob organizacijah predprinimatelej v Rossii v konce XIX – nachale XX veka* [Soviet historiography of organizations of entrepreneurs in Russia in the late nineteenth – early twentieth century]. *Vestnik Yuzhno-Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Social'no-gumanitarnye nauki – Bulletin of the South Ural State University. Series: Social Sciences and Humanities, 19, 2,* 35-47 [in Russian].
- 7. Baryshnikov, M. N.** (2021). *Promyshlennye korporacii dorevolucionnoj Rossii v novejshej otechestvennoj istoriografii (1990–2010-e gody)* [Industrial corporations of pre-revolutionary Russia in the latest domestic historiography (1990–2010)].

Vestnik Permskogo universiteta. Istoriya – Perm University Bulletin. History, 2 (53), 57-72 [in Russian]. **8. Yanzhul, I. I.** (1895). Promyslovye sindikaty ili predprinimatel'skie soyuzy dlya regulirovaniya proizvodstva preimushchestvenno v Soedinennyh Shtatah Ameriki [Industrial syndicates or business unions for the regulation of production, mainly in the United States of America]. SPb.: Tip. M. M. Stasyulevicha [in Russian]. **9. Gol'dshtejn, I. M.** (1912). Sindikaty i tresty i sovremennaya ekonomicheskaya politika [Syndicates and trusts and modern economic policy]. Part 1. M.: Tip. t-va I. D. Sytina [in Russian]. **10. Gol'dshtejn, I. M.** (1913). Blagopriyatna li russkaya dejstvitel'nost' dlya obrazovaniya sindikatov i trestov? [Is the Russian reality favorable for the formation of syndicates and trusts?]. M.: Tip. O. L. Somovoj [in Russian]. **11. Rafalovich, A. L.** (1904). Promyshlennye sindikaty za granicej i v Rossii: ih ekon. i soc. znachenie [Industrial syndicates abroad and in Russia: their economic and social meaning]. SPb.: Tip. M. M. Stasyulevicha [in Russian]. **12. Kafengauz, L. B.** (1910). Sindikaty v russkoj zheleznoj promyshlennosti: k voprosu o koncentracii proizvodstva v Rossii [Syndicates in the Russian iron industry: on the question of concentration of production in Russia]. M.: Tip. t-va I. D. Sytina [in Russian]. **13. Glivic, I. B.** (1911). Zheleznaya promyshlennost' v Rossii [Iron industry in Russia]. SPb.: Tip. t-va p./f. „Elektro-tip. N. Ya. Stojkovoju” [in Russian]. **14. Zagorskij, S. O.** (1914). Sindikaty i tresty (Uchenie o kapitalisticheskikh monopolijah) [Syndicates and trusts (The doctrine of capitalist monopolies)]. SPb.: Tipo-Litogr. „Brat'ya Reviny” [in Russian]. **15. Kaminka, A. I.** (1917). Osnovy predprinimatel'skogo prava [Fundamentals of business law]. Petrograd: Petrogr. t-vo pech. i izd. dela „Trud”. Retrieved from http://adhdportal.com/book_2546_chapter_19__13._Klassifikaija_predprinimatel'skikh_sojuzov.html [in Russian]. **16. Sinajskij, V. I.** (1915). Dogovor predprinimatel'skogo soyuza (sindikata i tresta) [Agreement of the Business Union (syndicate and trust)]. *Pamyati professora G. F. Shershenevicha – In memory of Professor G. F. Shershenevich.* (pp. 1-13). M.: Br. Bashmakovy [in Russian]. **17. Farmakovskij, S. P.** (1910). K voprosu o zakonodatel'nom regulirovanii sindikatov i trestov [On the question of legislative regulation of syndicates and trusts]. SPb.: Tipo-litogr. „Yakor” [in Russian]. **18. Fomin, P. I.** (1919). Sindikaty i tresty [Syndicates and trusts]. Har'kov: Soyuz [in Russian]. **19. Cyperovich, G. R.** (1920). Sindikaty i tresty v dorevolucionnoj Rossii [Syndicates and trusts in pre-revolutionary Russia]. Petrograd [in Russian]. **20. Vanag, N. N.** (1925). Finansovyj kapital v Rossii nakanune Mirovoj vojny: opyt ist.-ekon. issled. sistemy finansovogo kapitala v Rossii [Financial capital in Russia on the eve of World war]. Har'kov: Proletarij [in Russian]. **21. Istoriya Vsesoyuznoj kommunisticheskoy partii (bol'shevikov). Kratkij kurs** [History of the all-union communist party (bolsheviks). Short course]. (1938). M.: Izd-vo CK VKP(b) „Pravda” [in Russian]. **22. Lyashchenko, P. I.** (1952). Istoriya narodnogo gospodarstva SRSR [History of the economy of the USSR]. Vol. 2. Kyiv:

Politvidav URSS [in Ukrainian]. **23. Volobuev, P. V.** (1956). Iz istorii sindikata „Produgol” [From the history of the syndicate „Produgol”]. *Ist. zap. – Historical notes*, 58, 107-144 [in Russian]. **24. Volobuev, P. V.** (1959). O gosudarstvenno-monopolisticheskom kapitalizme v Rossii v 1917 g. (mart-oktyabr') [About state-monopoly capitalism in Russia in 1917 (March-October)]. *Voprosy istorii – History questions*, 9, 44-63 [in Russian]. **25. Gefter, M. Ya.** (1951). Iz istorii monopolisticheskogo kapitalizma v Rossii: (Saharnyj sindikat) [From the history of monopoly capitalism in Russia: (Sugar syndicate)]. *Ist. zap. – Historical notes*, 38, 104-153 [in Russian]. **26. Gefter, M. Ya.** (1954). Bor'ba vokrug sozdaniya metallurgicheskogo tresta v Rossii v nachale XX v. [The struggle for the creation of a metallurgical trust in Russia in the early XX century]. *Ist. zap. – Historical notes*, 47, 124-148 [in Russian]. **27. Cukernik, A. L.** (1955). Iz istorii sindikata „Krovlya” [From the history of the syndicate „Krovlya”]. *Ist. zap. – Historical notes*, 52, 112-141 [in Russian]. **28. Krupina, T. D.** (1956). K voprosu o vzaimootnosheniyah carskogo pravitel'stva s monopoliyami [On the question of the relationship of the tsarist government with monopolies]. *Ist. zap. – Historical notes*, 57, 144-184 [in Russian]. **29. Potolov, S. I.** (1958). Pochatok monopolizatsii hirnychoi i hirnychozavodskoi promyslovosti Ukrainy v kintsi XIX st. [The beginning of the monopolization of mining and mining industry of Ukraine in the late XIX century]. *Ukr. ist. zhurn. – Ukrainian Historical Journal*, 2, 21-38 [in Ukrainian]. **30. Netesin, Yu. N.** (1961). Sindikaty „Gvozd” i „Provoloka” (1903–1914 gg.) [Syndicates „Gvozd” and „Provoloka” (1903–1914)]. *Ist. zap. – Historical notes*, 70, 113-146 [in Russian]. **31. Bakulev, G. D.** (1953). Chernaya metallurgiya Yuga Rossii [Ferrous metallurgy of the South of Russia]. M.: Gostekhzdat [in Russian]. **32. Bakulev, G. D.** (1955). Razvitie ugol'noj promyshlennosti Doneckogo bassejna [Development of the coal industry of the Donetsk basin]. M.: Gos. izd-vo polit. lit. [in Russian]. **33. Kruze, E. E.** (1959). Tabachnyj i nitochnyj tresty (Iz istorii monopolij v obrabatyvayushchej promyshlennosti Rossii) [Tobacco and thread trusts (From the history of monopolies in Russia's manufacturing industry)]. *Iz istorii imperializma v Rossii – From the history of the imperialist in Russia*, 1, 57-84 [in Russian]. **34. Laverychev, V. Ya.** (1963). Monopolisticheskij kapital v tekstil'noj promyshlennosti Rossii (1900–1917 gg.) [Monopolistic capital in the textile industry of Russia (1900–1917)]. M.: Izd-vo Mosk. un-ta [in Russian]. **35. Kameneckaya, I. M.** (1965). Vozniknovenie monopolij v sveklosaharnoj promyshlennosti [The emergence of monopolies in the sugar beet industry]. *Istoriya SSSR – History of the USSR*, 6, 110-121 [in Russian]. **36. Lenin, V. I.** (1969). Grozyashchaya katastrofa i kak s nej borot'sya [The impending catastrophe and how to deal with it]. *Polnoe sobranie sochinenij: v 55 t. – Complete collection of works: in 55 v.* (Vol. 34), (pp. 151-199). M.: Politizdat [in Russian]. **37. Shpolyanskij, D. I.** (1953). Monopolii ugol'no-metallurgicheskoy promyshlennosti Yuga Rossii v nachale XX veka

[Monopolies of the coal and metallurgical industry of southern Russia in the early XX century]. M.: Izd-vo AN SSSR [in Russian]. **38. Cukernik, A. L.** (1959). Sindikat „Prodamet”: ist.-ekon. ocherk. 1902 – iyul' 1914 g. [Syndicate „Prodamet”: a historical and economic essay. 1902 – July 1914]. M.: Socekgiz [in Russian]. **39. Livshin, Ya. I.** (1961). Monopolii v ekonomike Rossii [Monopoly in the economy of Russia]. M.: Nauka [in Russian]. **40. Sevost'yanov, G. N.** (Eds.). (2000). Akademik P. V. Volobuev. Neopublikovannye raboty. Vospominaniya. Stat'i [Academician P. V. Volobuev. Unpublished works. Memories. Articles]. M.: Nauka [in Russian]. **41. Gindin, I. F.** (1959). Gosudarstvennyj bank i zerkal'nyj sindikat [State Bank and the mirror syndicate]. *Iz istorii imperializma v Rossii – From the history of the imperialist in Russia, 1*, 85-99 [in Russian]. **42. Gindin, I. F.** (1960). Gosudarstvennyj bank i ekonomicheskaya politika carskogo pravitel'stva (1861–1892 gg.) [State Bank and economic policy of the tsarist government (1861–1892)]. M.: Gosfinizdat [in Russian]. **43. Gindin, I. F.** (1963). Politika carskogo pravitel'stva v otnoshenii promyshlennyh monopolij [The policy of the tsarist government in relation to industrial monopolies]. *Ob osobennostyakh imperializma v Rossii – On the peculiarities of imperialism in Russia*. (pp. 86–124). Moscow [in Russian]. **44. Gindin, I.** (1970). Social'no-ekonomicheskie itogi razvitiya rossijskogo kapitalizma i predposylki revolyucii v nashej strane [Socio-economic results of the development of Russian capitalism and the preconditions of the revolution in our country]. *Sverzhenie samodержavcya – The overthrow of the autocrat*. M.: Nauka. Retrieved from <http://saint-juste.narod.ru/gindin.html> [in Russian]. **45. Zyryanov, P. N.** (1995). „Shkola Sidorova”: Vospominaniya mladshogo sovremennika [„Sidorov School”: Memoirs of a junior contemporary]. *Acta Slavica Janonica, XIII*, 256-271 [in Russian]. **46. Bovykin, V. I.** (1967). Zarozhdenie finansovogo kapitala v Rossii [The origin of financial capital in Russia]. M.: Izd-vo Mosk. un-ta [in Russian]. **47. Bovykin, V. I.** (1984). Formirovanie finansovogo kapitala v Rossii [Formation of financial capital in Russia]. M.: Nauka [in Russian]. **48. Laverychev, V. Ya.** (1974). Krupnaya burzhuziia v poreformennoj Rossii. 1861–1900 gg. [The big bourgeoisie in post-reform Russia. 1861–1900]. M.: Mysl' [in Russian]. **49. Laverychev, V. Ya.** (1982). Gosudarstvo i monopolii v dorevolucionnoj Rossii [State and monopolies in pre-revolutionary Russia]. M.: Mysl' [in Russian]. **50. Laverychev, V. Ya.** (1988). Voennyj gosudarstvenno-monopolisticheskij kapitalizm v Rossii [Military state-monopoly capitalism in Russia]. M.: Nauka [in Russian]. **51. Shepelev, L. E.** (1981). Carizm i burzhuziia vo vtoroj polovine XIX v. [Tsarism and the bourgeoisie in the second half of the XIX century]. L.: Nauka [in Russian]. **52. Shepelev, L. E.** (1987). Carizm i burzhuziia v 1904–1914 gg. Problemy torgovo-promyshlennoj politiki [Tsarism and the bourgeoisie in 1904-1914. Problems of trade and industrial policy]. L.: Nauka [in Russian]. **53. Kushniruk, S. V.** (1984). Sindikat „Produgol” (1906–1914 gg.) [Syndicate „Produgol” (1906–

1914)]. *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian]. **54. Sorokin, A. K.** (1990). Pribyli akcionerno-paevykh predpriyatij Rossii v usloviyah monopolizacii promyshlennosti (1900–1913 gg.) [Profits of joint-stock and share enterprises of Russia in the conditions of monopolization of industry (1900–1913)]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Moscow [in Russian]. **55. Naumova, G. R.** (1984). Rossijskie monopolii (Istochnikovedcheskie problemy) [Russian monopolies (Source studies problems)]. M.: Izd-vo MGU [in Russian]. **56. Golikov, A. G.** (1991). Rossijskie monopolii v zerkale pressy: (gazety kak istochnik po istorii monopolizacii promyshlennosti) [Russian monopolies in the mirror of the press: (newspapers as a source on the history of industrial monopolization)]. M.: Izd-vo MGU [in Russian]. **57. Maslov, A. O.** (2010). Deiaki pytannia syndykovannia ukraïnskoï promyslovosti v kintsi XIX – na pochatku XX st. [Some issues of syndication of Ukrainian industry in the late XIX – early XX century]. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy – History of the national economy and economic thought of Ukraine*, 37-38, 170-179 [in Ukrainian]. **58. Shliakhov, O. B.** (2015). Vynyknennia monopolnykh obiednan u promyslovosti ukraïnskykh hubernii Rosiiskoi imperii ta polityka shchodonykh samodержavstva [The emergence of monopoly associations in the industry of the Ukrainian provinces of the Russian Empire and the policy of autocracy]. *Visn. Dnipropetr. un-tu. Ser.: Istoriia ta arkheolohiia – Bulletin of Dnipropetrovsk University. Ser.: History and archeology*, 23, 81-92 [in Ukrainian]. **59. Kruglyak, B. A.** (1992). Vnutrennyaya torgovlya v Rossii v konce XIX – v nachale XX veka. Na materialah Ukrainy [Domestic trade in Russia in the late XIX – early XX century. On the materials of Ukraine]. Samara: Izd-vo „Samarskij universitet” [in Russian]. **60. Lytvyn, V. M.** (Ed.). (2011). *Ekonomichna istoriia Ukrainy: ist.-ekon. doslidzhennia* [Economic history of Ukraine: historical and economic research]. (Vol. 2). Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian]. **61. Shliakhov, O. B.** (2010). Ukraina na shliakhu do industrialnoho suspilstva (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Ukraine on the way to industrial society (second half of XIX – early XX century)]. D.: Vyd-vo Dnipropetr. nats. un-tu [in Ukrainian]. **62. Shcherbinina, O. V.** (2000). Inozemnyi kapital [Foreign capital]. Donetsk: Donbas [in Ukrainian]. **63. Reient, O. P., & Serdiuk, O. V.** (2004). Persha svitova viina i Ukraina [World war i and Ukraine]. Kyiv: Heneza [in Ukrainian]. **64. Moshenskiy, S. Z.** (2014). Finansovyie tsentry Ukrainy i rynek tsennykh bumag industrialnoy yepokhi [Financial centers of Ukraine and the securities market of the industrial era]. London: Xlibris [in Russian]. **65. Dovzhuk, I. V.** (2004). Rol vazhkoï promyslovosti Donbasu v rozvytku ekonomiky Naddniproïanskoï Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [The role of heavy industry of Donbass in the development of the economy of Dnieper Ukraine (second half of the XIX – early XX centuries)]. *Doctor's thesis*. Donetsk [in Ukrainian]. **66. Dobrov, E. V.** (2008). Rozvytok vuhilnoi promyslovosti Donbasu v umovakh kapitalistychnoi modernizatsii Rosii

[Development of the coal industry of Donbass in the conditions of capitalist modernization of Russia]. *Candidate's thesis*. Donetsk [in Ukrainian].

67. Levytskyi, V. O. (2019). Rozvytok lehkoj promyslovosti ukrainskykh hubernii Rosiiskoi imperii v druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia [Development of light industry in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of the XIX – early XX century]. *Doctor's thesis*. Ternopil [in Ukrainian].

68. Zhylienkov, I. M. (2016). Zovnishnia torhivlia ukrainskykh hubernii Rosiiskoi imperii v konteksti interesiv ahrarno-promyslovoho kapitalu (90-ti rr. XIX st. – 1914 r.) [Foreign trade of the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the context of the interests of agro-industrial capital (90s of the XIX century – 1914)]. *Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

69. Syniavska, L. I. (2015). Vazhka promyslovist Skhodu i Pivdnia Ukrainy pid chas Pershoi svitovoi viiny [Heavy industry of the East and South of Ukraine during the World War I]. *Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

70. Sapogovskaya, L. V. (1993). Gornozavodskaya promyshlennost' Urala na rubezhe XIX–XX vekov (k harakteristike processov monopolizacii) [Mining industry of the Urals at the turn of the XIX–XX centuries (to characterize the processes of monopolization)]. Ekaterinburg: Bank kul'turnoj informacii [in Russian].

71. Sorokin, A. K. (1999a). K voprosu o monopolizacii promyshlennosti v Rossii v nachale XX v. [On the question of monopolization of industry in Russia in the early twentieth century]. *Rossiya na rubezhe XIX–XX vekov – Russia at the turn of the XIX–XX centuries*. (pp. 178-185). Moscow [in Russian].

72. Sorokin, A. (1999b). Monopolizaciya rossijskoj ugol'noj promyshlennosti [Monopolization of the Russian coal industry]. *Ekonomicheskaya istoriya. Ezhegodnik – Economic history. Yearbook*. (pp. 262–288). Moscow [in Russian].

73. Fel'dman, M. A. (2003b). O protivorechii v ocenke processa monopolizacii v Rossii nachala XX v. [On the contradictions in the assessment of the process of monopolization in Russia in the early XX century]. *Voprosy istorii – History questions*, 9, 108-117 [in Russian].

74. Petuhov, V. N. (2003). Istoriya vznikoventiya ob"edinenij predprinimatelej v Rossii: Pravovye aspekty [The history of the emergence of associations of entrepreneurs in Russia: Legal aspects]. *Biznes. Menedzhment. Pravo – Business. Management. Right*, 3. Retrieved from http://www.bmpravo.ru/show_stat.php?lang=ru&stat=209 [in Russian].

75. Malyutina, O. A., & Sokolov, D. V. (2021). Uchastie Pravitel'stvuyushchego senata Rossijskoj imperii v bor'be s monopolijami v nachale XX veka [Participation of the Governing Senate of the Russian Empire in the fight against monopolies in the early XX century]. *Istoriko-pravovye problemy: novyj rakurs – Historical and legal problems: a new perspective*, 1, 59-70 [in Russian].

76. Bovykin, V. I. et al. (Eds.). (1997). Predprinimatel'stvo i predprinimateli Rossii. Ot istokov do nachala XX veka [Entrepreneurship and entrepreneurs in Russia. From the origins to the beginning of the XX century]. Moscow [in Russian].

77. Alekseev, B. V. (Ed.). (2000). Opyt rossijskih modernizacij XVIII–XX veka [The experience

of Russian modernizations of the XVIII–XX centuries]. M.: Nauka [in Russian]. **78. Smetanin, S. I.** (2004). *Istoriya predprinimatel'stva v Rossii* [History of Entrepreneurship in Russia]. M.: Paleotip; Logos. Retrieved from http://statehistory.ru/books/S-I--Smetanin_Istoriya-predprinimatel'stva-v-Rossii/ [in Russian]. **79. Gindin, I.** (2007). *Gosudarstvo i ekonomika v gody upravleniya S. Yu. Vitte* [The state and the economy during the reign of S. Yu. Witte]. *Voprosy istorii – History questions, 7-9* [in Russian]. **80. Bovykin, B. I.** (2001). *Finansovyy kapital v Rossii nakanune Pervoy mirovoj vojny* [Financial capital in Russia on the eve of the World War I]. M.: Ros. polit. encikl. (ROSSPEN) [in Russian]. **81. McKay, J. P.** (1970). *Pioneers for Profit. Foreign Yentrepreneurship and Russian Industrialization. 1885–1913.* Chicago; London: University of Chicago Press. **82. Milward, A. S., & Saul, S. B.** (1977). *The Development of the Yeconomics of Continental Yeurope. 1850–1914.* Cambridge, MA: Harvard University Press. **83. Owen, T.** (1991). *The corporation under Russian law, 1800–1917. A study in tsarist economic policy.* Cambridge. **84. Peeters, V.** (2010). *Stal u stepu* [Steel in the steppe]. Kyiv: Posolstvo Belhii [in Ukrainian]. **85. Gershenkron, A.** (2015). *Ekonomicheskaya otstalost' v istoricheskoy perspektive* [Economic backwardness in historical perspective]. M.: Izdat. dom „Delo” RANHiGS [in Russian]. **86. Gregori, P.** (2003). *Ekonomicheskij rost Rossijskoj imperii (konec XIX – nachalo XX v.). Novye podscheti i ocenki* [Economic growth of the Russian Empire (late XIX – early XX century). New calculations and estimates]. M.: ROSSPEN [in Russian].

Забудкова О. А. Історіографія монополізації промисловості Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.

У статті проаналізовано висвітлення в історичній літературі проблеми монополізації промисловості Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Виділено три періоди розвитку історіографії зазначеного питання. Упродовж імперського періоду (кінець XIX – початок XX ст.) роботи мали не лише теоретичний, а й практичний характер. Незважаючи на те, що більшість таких робіт має описовий характер і відносно слабку джерельну базу, саме вони заклали фундамент для подальшого вивчення проблеми. У другому, радянському періоді, виділено три етапи. Протягом першого (1920-ті – середина 1950-х рр.) відбувається еволюція підходів до вивчення монополій від дорадянських традицій до їх розуміння як одного із засобів зовнішнього управління економікою Російської імперії іноземним капіталом. На наступному етапі (середина 1950-х – середина 1970-х рр.) уявлення про слабкість монополізації та залежний характер імперії змінюється думкою про формування тут найвищої стадії капіталізму – імперіалізму, однією з головних ознак якого було панування монополій. Протягом третього етапу (середина 1970-х – 1980-ті рр.) дослідження набувають комплексного характеру, відстоюється теза про високий рівень розвитку

монополістичного капіталізму як передумову соціалістичної революції. Сучасна історіографія, яка репрезентує третій етап, позначена прагненням істориків об'єктивно висвітлити роль монополій, втім проблеми монополізації в Російській імперії висвітлюються переважно в поодиноких розвідках або в комплексних працях, присвячених історії кінця XIX – початку XX ст. загалом. Підсумовано, що аналіз історіографії щодо монополізації промисловості Російської імперії засвідчив фрагментарність вивчення проблеми, що зумовлює важливість її подальшого дослідження.

Ключові слова: історіографія, монополізація, промисловість, Російська імперія.

Забудкова О. А. Історіографія монополізації промисловості Російської імперії в кінці XIX – началі XX вв.

В статті проаналізовано освіщення в історическій літературі проблеми монополізації промисловості Російської імперії в кінці XIX – началі XX ст. Виділені три періода розвитку історіографії указанного вопроста. В теченіе імперского періода (конец XIX – начало XX ст.) работы носили не только теоретический, но и практический характер. Несмотря на то, что большинство таких работ носят описательный характер и имеют относительно слабую источниковую базу, именно они заложили фундамент для дальнейшего изучения проблемы. Во втором, советском периоде выделено три этапа. В течение первого (1920-х – середина 1950-х гг.) происходит эволюция подходов к изучению монополий от досоветских традиций к их пониманию как одного из средств внешнего управления экономикой Российской империи иностранным капиталом. На следующем этапе (середина 1950-х – середина 1970-х гг.) представление о слабости монополізації и зависимом характере імперії сменяется положением о формировании высшей стадии капитализма – империализма, одним из главных признаков которого было господство монополий. В течение третьего этапа (середина 1970-х – 1980-е гг.) исследования приобретают комплексный характер, отстаивается тезис о высоком уровне развития монополистического капитализма как предпосылки социалистической революции. Современная историография, представляющая третий этап, отмечена стремлением историков объективно осветить роль монополий, однако, проблемы монополізації в Російської імперії освещаются преимущественно в единичных работах или в комплексных трудах, посвященных истории конца XIX – начала XX в. в целом. В итоге анализ историографии монополізації промисловості Російської імперії показал фрагментарность изученности проблемы, что обуславливает важность ее дальнейшего исследования.

Ключевые слова: историография, монополізація, промисленность, Російская імперія.

Zabudkova O. A. Historiography of industrial monopolization in the Russian Empire in the late XIX – early XX century

The article analyzes the coverage in the historical literature of the problem of industry's monopolization in the Russian Empire in the late XIX – early XX century. There are three periods in the development of the historiography have been identified. During the imperial period (late XIX – early XX century.) works were not only theoretical but also practical. Despite the fact that most of these works are descriptive and have a relatively weak source base, they laid the foundation for further study of the problem. In the second, Soviet period, there are three stages. During the first (1920s – mid-1950s) there is an evolution of approaches to the study of monopolies from pre-Soviet traditions to their understanding as one of the means of external management of the Russian Empire's economy with foreign capital. At the next stage (mid-1950s – mid-1970s) the idea of the weakness of monopoly and the dependent nature of the empire is replaced by the idea of forming the highest stage of capitalism – imperialism, one of the main features of which was the domination of monopolies. During the third stage (mid-1970s – 1980s), research became complex, and the thesis of the high development of monopoly capitalism as a precondition for the socialist revolution was defended. Modern historiography, which represents the third stage, is marked by the desire of historians to objectively cover the role of monopolies, but the problems of monopolization in the Russian Empire are covered mainly in single explorations or in complex works on the history of late XIX – early XX centuries. It is concluded that the analysis of historiography of industrial monopolization's history in the Russian Empire showed the fragmentary study of the problem, which determines the importance of its further study.

Keywords: historiography, monopolization, industry, Russian Empire.

Стаття надійшла до редакції 28.08.2021 р.

Прийнято до друку 30.09.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.